

MONTES VECIÑAIS EN MAN COMÚN: AS SÚAS FUNCIÓNS NO SISTEMA AGRARIO TRADICIONAL, CONFLICTOS XURDIDOS COA SÚA PROPIEDAD E E POSIBILIDADES OFERTADAS POLA LEI 13/1989

Francisco SINEIRO GARCÍA

*Profesor Titular da Área de Economía, Socioloxía e Política Agraria
Escola Politécnica Superior de Lugo-Universidade de Santiago de Compostela*

SUMARIO: O papel xogado polos montes veciñais en man común, que ocupan o 22% da superficie galega e están presentes no 75% dos Concellos, está moi limitado debido en gran medida ós factores alleos de usurpación da súa propiedade pola Administración, que orixinou unha ruptura na súa organización e función na economía rural tradicional, que está lonxe de ser restablecida nos tempos actuais, logo da súa devolución nos últimos vintecinco anos.

As repoboacións forzadas contra a vontade dos veciños sobre todo no período de 1941-65 afectou ás economías rurais có descenso da superficie das rozas e do gando, que logo coa crise da agricultura tradicional resultou nunha perda de funcións e infrautilización do monte non arborado.

A lei de 1968 permite que os veciños comecen a recuperar a súa propiedade, mentres que a nova lei de 1989 centra os seus obxectivos na autonomía de xestión e organización económica das comunidades.

A situación actual dos montes veciñais dista moito de ter acadado unha función socioeconómica acorde coas súas potencialidades e necesidades das comunidades veciñais.

SUMARIO: El papel jugado por los montes vecinales en mano común, que ocupan el 22% de la superficie gallega y están presentes en el 75% de los Ayuntamientos, está muy limitado debido en gran medida a factores exteriores de usurpación de su propiedad por la Administración, que originó una ruptura en su organización y función en la economía rural tradicional, que está lejos de ser restablecida en los tiempos actuales, luego de su devolución en los últimos veinticinco años.

Las repoblaciones forzadas contra la voluntad de los vecinos sobre todo en el período de 1941-65 afectó a las economías rurales con el descenso de la superficie de los cultivos periódicos en el monte y del ganado, que después con la crisis de la agricultura tradicional resultó en una pérdida de funciones e infrautilización del monte no arbolado.

La ley de 1968 permite que los vecinos comiencen a recuperar su propiedad, mientras que la nueva ley de 1989 centra sus objetivos en la autonomía de gestión y organización económica de las comunidades.

La situación actual de los montes vecinales dista mucho de haber alcanzado una función socioeconómica acorde con su potencialidad y las necesidades de las comunidades vecinales.

SUMMARY: The role played by the common land, which cover 22% of the whole Galician territory and are presented in 75% of the Local Councils, is very limited due to a great extent to external factors of getting its property by the Administration, which originated a breakdown in their organization and functions in the context of the traditional rural economy, which is far away of being restablished actually, after the return of the property to the common owners along the last twenty five years.

The forestry plantations made compulsory specially during the period 1941-65 affected to the rural economies, specially with a fall in the area under crops in the common land and in the numbers of livestock, which afterwards with the crisis of the traditional agriculture resulted in a loss of functions and an underutilization of the common land.

The 1968 law allowed to commoners to begin the recovery of their properties, while the 1989 new law focuses its objectives in the self management and economic organization of the communities.

The actual situation of the common land is far away of being reached a socioeconomic function according with its capability and needs of the commoners.

1. **Introducción.**

Os montes veciñais en man común deberan ocupar un posto central na economía e sociedade rural galega pola importancia da superficie ocupada, cunhas 635 mil hectáreas (21,6% da galega), por estaren repartidos entre unhas 2.860 comunidades presentes no 75% dos Concellos e formaren parte como veciños perto do 10% das familias galegas. Por desgracia, o papel xogado polos montes veciñais é moi limitado debido en gran medida ós factores alleos da usurpación da súa propiedade pola Administración, que aínda que se veu devolvendo nun proceso lento ás comunidades veciñais nos últimos vintecinco anos, orixinou unha ruptura na súa organización e función na economía rural tradicional, que en termos xerais está lonxe de ser restablecida nos tempos actuais.

A lei 13/1989 completa un proceso de recuperación da propiedade veciñal iniciado simbolicamente coa Compilación do Dereito Civil Especial de Galicia en 1964 e expresado logo nas leis específicas de montes veciñais dos anos 1968 e 1980. Esta lei de 1989 devólvelle a plena autonomía ás comunidades, establece as bases xerais da súa autorganización, concédelles un carácter preferente para as actuacións e axudas da Consellería de Agricultura e a condonación nas débedas dos consorcios realizados ata o momento da súa clasificación. Os oito anos transcorridos desde a súa aprobación presentan un pobre balance de actuacións: un regulamento que reduce a autonomía das comunidades veciñais tratando de recuperar competencias para a Administración; e incumprimentos nun funcionamento axeitado do Rexistro dos montes, na elaboración dun inventario xeral e nun Plan Xeral de Aproveitamentos a aprobar no Parlamento. Pero sobre todo é notoria a falla de apoio a unha verdadeira autonomía das comunidades veciñais, tratando de concentrar as actuacións nos montes veciñais na pervivencia de convenios coa Administración ou por medio das actividades concertadas con determinadas asociacións.

Pola contra, entendo que debера ser un obxectivo común a recuperación da actividade e organización das comunidades veciñais que permitira integrar os montes veciñais na sociedade e economía das zonas rurais con funcións adaptadas ás necesidades e posibilidades actuais. Neste artigo trátase de facer unha reflexión en tres apartados, o papel dos montes no sistema agrario tradi-

cional, os conflitos xurdidos coa súa propiedade e as posibilidades ofertadas pola lei de 1989, co fin de aportar algunhas suxerencias para a potenciación das súas actividades.

2. Os montes e o sistema agrario tradicional.

O concepto de monte exténdese en Galicia a toda superficie non adicada de xeito permanente ó cultivo ou pastos, non limitándose á existencia dunha cuberta arbórea ou as características agrolóxicas dos solos sobre os que se asentan (2,3). De feito, as terras a monte que ocupan sobre 1,840 millóns de hectáreas (o 62,5% da superficie total galega) inclúen unhas 560 mil hectáreas aptas para o cultivo e os pastos, se nos baseamos nas súas características agrolóxicas (15). Boa parte das causas deste predomino das terras a monte están no funcionamento do sistema agrario tradicional e no seu réxime xurídico.

No sistema agrario tradicional había un considerable grao de integración de tódolos recursos ó servizo dun obxectivo xeral, que se podía expresar como o da supervivencia dunha considerable poboación e que levara ó desenvolvemento dun sistema productivo baseado no policultivo e a gandería. O aproveitamento das distintas clases de terras quedaba subordinado a ese obxectivo global.

As terras non cultivadas ou a monte teñen sido consideradas como un soporte fundamental dese sistema: polo aporte de fertilidade e complemento das terras de cultivo, polo sustento de boa parte das necesidades do gando, pola produción de leñas, madeira e outros materiais (3,11,16). En efecto, a base de fertilidade das terras de cultivo antes da introducción dos abonos minerais estaba constituída polos aportes de nutrientes contidos nas cortas de mato e as dexeccións incorporadas polo gando, proveñentes en gran medida do seu pastoreo no monte. Dada a baixa fertilidade da maior parte dos solos galegos había que “sacrificar” unha parte considerable das terras para asegurar a fertilidade das superficies adicadas a cultivos. Así, Gallastegui (10) estimaba que nos anos cincuenta as necesidades das 790 mil hectáreas cultivadas precisaban de 1,100 millóns de hectáreas, que se aproximaba ás 1,450 millóns de mato existentes nesa época, mentres que Bouhier (3) as cuantificaba en 2-3 hectáreas de esquilmo por cada unha de cultivo. Ademais, o monte aportaba, segundo as zonas, dun tercio a un sexto das necesidades do gando (3), proveía de leñas e madeiras e, en partes seleccionadas, practicábase o cultivo periódico (as rozas ou estivadas) (3,11). Por todo iso, Balboa (2) considera que se deba evitar contemplar historicamente os montes como espazos forestais, xa que foron outras a súa adicación e vocación.

Todos estes aproveitamentos estaban organizados pola propia comunidade veciñal, sendo realizados sobre monte aberto, non sendo o cultivo e, ás veces, a corta do esquilmo, que eran feitos sobre parcelas repartidas temporalmente.

A importancia do papel das terras incultas non foi unha característica específica da agricultura galega, senón que, con diversas variantes, formou parte dun tronco común, o sistema de policultivo-gandería, amplamente estendido noutras áreas do occidente europeo (17). O feito diferencial da agricultura galega estivo na súa evolución posterior en ambalasdúas vertentes socioeconómica e xurídica. Na práctica totalidade das outras zonas este sistema tradicional foi cambiando gradualmente resultando nun novo sistema agrario conformado sobre unha importante ampliación das superficies de cultivo e pastos, mediante a privatización de parte das terras antes deixadas a monte, e a constitución dunha superficie forestal, en parte pública ou comunal e outra, particular (7,17). Pola contra, en Galicia os cambios foron moi reducidos na distribución global da terra entre os principais aproveitamentos, que leva a que o conxunto das terras de cultivo e pastos, a denominada superficie agraria útil, se mantivera estabilizada ó redor do 30% da superficie total no período 1930-80 (15) con relación a un valor medio do 58% para o conxunto dos países da Europa occidental (5).

A diferente evolución operada en Galicia debeuse ó efecto conxunto de varios factores, en xeral todos os que limitaron o noso crecemento agrario, pero neste caso interesa deterse en particular nos relativos ó réxime xurídico dos montes.

3. Os conflitos ligados ó réxime xurídico dos montes.

O problema xurde da consideración dos montes veciñais como públicos no século pasado coa a súa adscripción ós Concellos e a imposibilidade da súa defensa xurídica (1). Durante décadas este cambio de titularidade tivo efectos prácticos limitados ó fracasaren as medidas establecidas. Primeiro houbo o intento da súa desamortización regulada pola lei Madoz de 1855, cunhas vendas de montes moi reducidas ó seren declaradas desertas a inmensa maioría das subastas pola falta de licitadores interesados. Logo foi a súa inclusión nos planos de aproveitamentos forestais desde 1870, que trataban de promover a súa repoboación fronte a unha utilización campesiña considerada irracional e esquilante, pois non se consideraba o seu papel clave no conxunto do sistema agrario.

A situación cambiou a partir de finais do século, primeiro pola vía da individualización da propiedade e logo, sobre todo a partir da guerra civil, pola actividade repoboadora da Administración.

A individualización da propiedade común ven ser á vez un modo de defensa fronte as agresións xurídico-administrativas exteriores e un obxectivo económico que facilitara a intensificación productiva polos aproveitamentos individuais que poden entrar en conflito coa propiedade común: os cultivos, mesmo a produción de toxo, e as plantacións forestais. Houbo repartos or-

ganizados e apresamentos individualizados, que Balboa (2) estima poden ter superado un millón de hectáreas entre 1860-1930, aínda que este proceso continuouse ata os anos cincuenta (3,8)

A repoboación forestal sobre os montes de veciños tivo un incremento moi forte logo da guerra civil con relación á escasa actividade anterior. Os factores responsables están sobre todo na creación en 1941 dun Organismo especializado, o Patrimonio Forestal do Estado, con novos medios financeiros e capacidade coercitiva; nas novas posibilidades ofrecidas polas leis Hipotecaria (1946) e de Montes (1957); e no predomino de obxetivos productivistas nas repoboacións (9,14). Así, a lei Hipotecaria permitía a inscrición de montes polos Concellos sen probas documentais e a de Montes, que a inclusión no Catálogo de utilidade pública outorgara a presunción da posesión a favor da entidade que os consignara. Interesa destacar a importancia do predomino da corrente productivista nas repoboacións, que levou a non aceptar outras actividades máis integradoras defendidas por outros técnicos forestais con repoboacións só parciais da superficie dos montes que eran máis respectuosas coas necesidades de terra para outros usos polas comunidades veciñais, ou a práctica dunha silvicultura máis conservacionista. Os obxetivos esixidos polos responsables do Patrimonio medíanse nese tempo polas hectáreas repoboadas, pasando por riba das actividades planificadoras ou doutras actividades selvícolas.

A superficie total plantada no conxunto do período 1941-86 elevouse a 381,1 mil hectáreas, sendo efectuada polo antigo Patrimonio Forestal do Estado e logo continuada polo Icona, desde a supresión do anterior en 1971 (9,11). O ritmo das repoboacións foi especialmente intenso no período dos anos 1951-55 con 99,0 mil hectáreas e no de 1956-65 con outras 116,0 mil. Aínda quedan presentes na memoria de moitos veciños os conflitos derivados desas repoboacións forzosas, dos que existen numerosas referencias no traballo de Rico Boquete (14).

Esta actividade repoboadora afectou porcións máis ou menos importantes da gran maioría dos montes veciñais alterando a súa organización e aproveitamentos nuns anos, onde a dependencia da agricultura era aínda moi elevada, pois a maior parte das superficies foron afectadas antes de que se dera un éxodo rural masivo, polo que non cabe dúbida que afectou a esas economías rurais, como é evidente sobre todo nos descensos das rozas e no gando que pacía nos montes (8,14). Nun balance obxectivo habería que poñer eses prexuízos socioeconómicos impostos pola forza fronte ó patrimonio forestal creado coas novas plantacións.

Desde mediados dos sesenta conflúen varios feitos: a baixa no ritmo das repoboacións, que descende a 34,7 mil hectáreas entre 1966-75 e a 68,2 mil entre 1976-85, as novas actitudes da Administración Forestal, que inclúe a mellora de superficies de pasto para compensar a perda da repoboada, a nova

lei de montes de veciños en man común, a menor dependencia no monte pola crise da agricultura tradicional e o final do réxime franquista.

A crise da agricultura tradicional provocada polo éxodo rural, os anovamentos tecnolóxicos e unha maior integración da agricultura na economía de mercado (4) levan ó tempo a unha perda das funcións tradicionais do monte, que non chegan a ser substituídas dun modo amplo por outras novas, dando lugar á “esclerose” do monte (3,8) cunha forte baixa no seu nivel de utilización e mesmo de abandono de amplas superficies. Esta perda de funcións e infrautilización do monte afecta á maior parte do monte non arborado tanto privado como veciñal, pero é sobre todo mais evidente neste último. A redución continuada do pastoreo nos montes veciñais orixinada primeiro polas reboacións e agravada logo pola crise da agricultura tradicional leva á transformación do monte non arborado en masas case continuas de mato. As excepcións a estas tendencias están só presentes en áreas moi reducidas, sendo ben expresivas desta situación as enquisas específicas sobre a utilización do monte realizadas a finais dos setenta (8).

4. A situación actual dos montes veciñais.

A situación dos montes de veciños que a lei de 1989 pretendía regular e mellorar ven reflexada en gran medida nas dúas táboas adxuntas. Nese ano estaban clasificados uns 2.570 montes cunha superficie total dunhas 635 mil hectáreas, estando en proceso de clasificación outros 164 cunhas 16 mil hectáreas e estimábase que non solicitaran ou comezara o proceso de clasificación para outros 1.200 montes cunha superficie dunhas 200 mil hectáreas. Estimábase pois que en conxunto poderían chegar a ser uns 3.930 montes cunha superficie de 850 mil hectáreas (13).

Actualmente hai xa uns 3.860 montes clasificados (táboa 1), presentes na case totalidade dos Concellos de Lugo, Ourense e Pontevedra, mentres que na da Coruña están só no 40% deles, aínda que cunha superficie e número reducido fóra das áreas do Barbanza e Muros-Carnota, zonas moi concretas da costa (Vimianzo-Camariñas, norte do Ferrol) e o cordal de Concellos limítrofes coa provincia de Lugo. Ourense con 265,3 mil hectáreas e Lugo con 196,4 mil teñen unha maior superficie de montes veciñais.

O 32% dos montes clasificados teñen un convenio ou consorcio coa Xunta de Galicia, antes coa Consellería de Agricultura, sendo agora dependentes da de Medio Ambiente (táboa 1).

Con base ós resultados do segundo inventario forestal, que ven reflectir a situación existente a mediados dos anos oitenta, a superficie arborada cubría tan só o 24,0% da superficie dos montes veciñais considerada nese inventario cunhas 148,3 mil hectáreas, dándose a porcentaxe mais alta de montes arbo-

Táboa 1. Montes veciñais en man común por provincias, con convenio coa Xunta e por Concellos (situación ano 1998)

	Clasificados	Clasificados con convenio	Concellos con mvmc
A Coruña	241	94	37
Lugo	893	447	60
Ourense	1.059	147	78
Pontevedra	666	232	59
Galicia	2.859	920	234

(Consellería Medio Ambiente, 1998)

rados na Coruña co 48,6% e a mais baixa en Pontevedra con tan só o 14,1% (táboa 2). Esta superficie arborada sitúase no 38,9 % das repoboacións feitas polo Patrimonio forestal e Icona no período 1941-86 (9,11), que foron realizadas na súa maior parte sobre montes veciñais, sendo debida esta diferenza ó forte impacto dos incendios sobre estes montes.

Táboa 2. Montes veciñais en man común: número, superficie total e superficies arboradas e cubertas polo mato; baseada en Mapa Forestal de Galicia 1986. (superficie en hectáreas).

	número	superficie total	arborada	mato
A Coruña	171	32.249	15.661	16.588
Lugo	760	196.367	55.607	140.760
Ourense	891	265.317	59.355	205.962
Pontevedra	608	125.110	17.700	107.410
Galicia	2.430	619.043	148.323	470.720

(Plan Forestal, Consellería de Agricultura, Gandería e Montes 1992)

Estes datos globais abranguen unha considerable diversidade de situacións, tanto desde o punto de vista do seu aproveitamento actual e o seu potencial productivo, como da organización e características socioeconómicas das comunidades, habendo nalgúns casos comuneiros pouco dependentes nas actividades agrarias, como nos montes situados en zonas periurbáns. En xeral a organización das comunidades é moi reducida.

5. As bases da lei de montes veciñais de 1989.

Esta era a situación que a lei 13/1989 de montes veciñais en man común pretendía regular e mellorar, contando coa base das dúas leis previas 52/1968 e 55/1980. A primeira recoñeceralle a titularidade destes montes a favor dos veciños, regulando a súa adscrición logo dun proceso de clasificación, e a segunda avanzara na liña de mellorar a participación dos veciños nos convenios coa Administración, eliminando de paso a participación dos Concellos nos beneficios.

Interesa agora facer unha breve revisión dos puntos máis novidosos da lei relacionándoos con algunhas das principais críticas suscitadas (13).

A lei contén un recoñecemento claro da autonomía das comunidades veciñais para utilizar e dispoñer das súas terras sén máis limitacións có respecto ás características básicas destes bens: indivisibles, inalienables, imprescriptibles e inembargables. De aí que se tivera coidado en definir que tiñan esta denominación independentemente das súas posibilidades productivas, do seu aproveitamento actual e da súa vocación agraria, para deixarlle as mans libres ás comunidades para establecer os seus aproveitamentos futuros. O recoñecemento desta autonomía ás comunidades levou a sinalar a lei como “privatista” (13) como oposta á corrente “administrativista” de situar as comunidades baixo unha maior tutela da Administración. Neste mesmo apartado a posibilidade incluída na lei da cesión temporal de parcelas por períodos máximos de once anos para aproveitamentos individuais polos comuneiros chegou a ser calificada de “división encuberta”, cando esa cesión estaba delimitada no tempo e no espazo, coa imposibilidade de obter unha nova concesión sobre a mesma parcela e o seu único fin era tratar de recuperar unha posibilidade incluída no aproveitamento tradicional de numerosas comunidades veciñais das áreas do interior.

A lei foi tamén criticada por economicista e regular as actividades segundo normas derivadas das sociedades anónimas (13). A lei ten efectivamente como un dos seus obxectivos declarados na exposición de motivos a incorporación á actividade económica das terras incluídas baixo este réxime de propiedade, adicando a tal fin dous títulos específicos, a organización das comunidades e os aproveitamentos. Pero as normas xerais que tratan de regular a súa actividade están próximas ó disposto na lei de cooperativas, onde ó igual ca no caso dos montes veciñais cada socio ou comuneiro ten un voto, estando polo tanto ben lonxe das sociedades anónimas como erróneamente as sitúa a crítica.

A lei contén diversas obrigas á Administración que nalgúns casos distan moito de estaren ben cubertas e noutros son claramente incumpridas. No primeiro grupo pódese incluír o Rexistro de montes veciñais de carácter público, que debería ter unha relación actualizada dos mesmos, da súa situación estatutaria e dos actos de disposición; a inclusión dun plano e do deslinde nos montes clasificados. No segundo grupo, o incumprimento do carácter preferente

ós montes veciñais por parte da Consellería nas actuacións de fomento e mellora da produción e na concesión de axudas económicas, na elaboración dun inventario xeral dos montes veciñais nun prazo de tres anos, seguido dun Plan de aproveitamento; a condonación das débedas dos consorcios realizados pola Administración ata o momento da clasificación do monte.

O regulamento de desenvolvemento da lei, Decreto 260/1992, foi usado para entorpecer e reorientar cara as vellas tendencias de maior inxerencia administrativa varios aspectos da mesma “matizando algunhas das posturas da lei, encamiñando todo o posible o seu espírito cara outra visión” (13). Nese senso pódese entender a falla de desenvolvemento e apoio a elementos claves da lei de 1989 nestes oito últimos anos como refrexo da falla de sintonía cos seus principios inspiradores.

Un aspecto pendente non incluído na lei é o réxime fiscal dos montes veciñais, que precisa duna regulación específica axeitada ó carácter singular dos montes veciñais.

6. Conclusions.

A situación actual dos montes veciñais en man común dista moito de ter acadado en alomenos unha parte significativa deles unha función socioeconómica acorde coas súas potencialidade e necesidades das comunidades veciñais.

O proceso de declaración, aínda que globalmente avanzado, segue aínda pendente para un número non ben determinado de casos. Ademais, séguese arrastrando como un problema resultante dese proceso un elevado número de casos pendentes de deslindes.

O apoio á organización e actividade das comunidades veciñais parece o mellor camiño para a recuperación da súa función socioeconómica, polo que debера de potenciarse no posible a xestión directa dos montes polas propias comunidades.

A Administración debера apoiar, asesorar e mesmo tutelar conforme ó disposto na lei, pero non dirixir e executar directamente as actividades, non sendo nos casos de convenios voluntarios coas comunidades veciñais ou nos que a dinámica das mesmas estivera moi limitada por problemas demográficos ou conflitos moi singulares.

Dada a considerable diversidade nas características, aproveitamentos e problemática dos montes veciñais sería recomendable o apoio desde a Administración por equipos técnicos multidisciplinares.

Referencias .

- BALBOA X., 1990. O monte en Galicia. Universitaria. Ed. Xerais.
- BALBOA LOPEZ X., 1996. Os montes veciñais en man común e o sistema agrario na Idade Contemporánea: da integración á marxinação. En Congreso de montes veciñais, p.39-53. Xunta de Galicia e Asociación Forestal de Galicia.
- BOUHIER A ., 1979. La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire. La Roche-sur-Yon. 2 vol.
- COLINO J., PEREZ TOURIÑO E., 1983. Economía campesina e capital. Galaxia. Vigo.
- COMISION DAS COMUNIDADES EUROPEAS, 1997. La situación de la agricultura en la Unión Europea. Informe 1996. Oficina de Publicaciones Oficiales de la Unión Europea.
- CONSELLERIA DE AGRICULTURA, GANDERIA E MONTES, 1992. Plan Forestal de Galicia.
- DAUCE P., LEON Y., 1982. L'évolution de l'agriculture Bretonne depuis 1850, quelques données. Sciences Agronomiques Rennes n°2, 55-97.
- DIEZ-PATIER E., SINEIRO GARCIA F., 1979. Factores que limitan la utilización de las tierras a monte. Estudio de una zona de la Meseta Central Gallega. Comunicaciones INIA. Serie Economía y Sociología Agraria n° 7.
- FERNANDEZ LEICEAGA X., 1990. Economía (política) do monte galego. Monografías da Universidade de Santiago de Compostela n°158.
- GALLASTEGUI UNAMUNO C., 1958. El campo gallego. Ed.Citania. Buenos Aires.
- GARCIA FERNANDEZ J., 1975. Organización del espacio y economía rural en la España atlántica. Siglo XXI. Madrid.
- LAGO GARCIA J., 1996. Evolución e situación actual da normativa sobre montes veciñais en man común. En Congreso de montes veciñais, p.77-85. Xunta de Galicia e Asociación Forestal de Galicia
- PARLAMENTO DE GALICIA, 1990. Lei de montes veciñais en man común. Publicacións do Parlamento de Galicia número 66.
- RICO BOQUETE E., 1995. Política forestal e repoboacións en Galicia (1941-1971). Monografías da Universidade de Santiago de Compostela n°187.
- SINEIRO GARCIA F, 1983. Consideracións sobre os aproveitamentos da terra en Galicia e a súa evolución no período 1930-80, con especial referencia ó uso das terras a monte. Revista Galega de Estudos Agrarios, 9: 11-34.

- SINEIRO GARCIA F., DIAZ DIAZ N., 1984. A produción gandeira nas terras a monte: análise da evolución do sistema productivo no período 1900-1980; as posibilidades de mellora e sementeira de pastos. En *Os Usos do monte en Galicia. Cuadernos da Area de Ciencias Agrarias nº5*, p.197-245.
- TRACY M., 1986. *L'Etat et l'agriculture en Europe Occidental*. Ed.Económica. Paris.

